

Escoles lliures: passat, present i futur

Aina Mascaró

Miquel Josep Crespi

RESUM

Aquest treball pretén donar a conèixer la situació de l'educació lliure a les Illes Balears. Es descriu l'àmbit contextual de referència, la història de l'educació a Espanya i la història de l'educació a les Illes Balears. S'entrevisten membres de diferents escoles lliures de Mallorca, i, finalment, s'apunten algunes conclusions i reflexions sobre el seu estat i el futur d'aquestes.

RESUMEN

Este trabajo pretende dar a conocer la situación de la educación libre en las Illes Balears. Se describe el ámbito contextual de referencia, la historia de la educación de España y la historia de la educación en las Illes Balears. Se entrevista a miembros de varias escuelas libres de Mallorca, y, finalmente, se apuntan algunas conclusiones y reflexiones sobre el estado y el futuro de las mismas.

I. INTRODUCCIÓ

Hem dividit aquest apartat seguint un criteri cronològic, basant-nos en l'article de Pericacho de 2012, ja que ens sembla una divisió molt interessant i un article molt ric. Un primer segment tractarà del període que va del segle XIX al XX; el segon tractarà del període del segle XX fins a la Guerra Civil, i el tercer, de la dictadura franquista fins a finals del segle XX.

De finals del segle XIX a començaments del segle XX

Podem trobar aquests tipus de corrents:

1. Corrent de caràcter laicoburgès, amb Francisco Giner de los Ríos com a figura essencial i l'emblemàtica Institución Libre de Enseñanza.
2. Corrent de caràcter confessional, amb una personalitat destacada, Andrés Manjón i les Escuelas del Ave María.
3. Corrent de caràcter obrer, amb la figura promotora de Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna (Pericacho, 2012, p. 50-51).

La Institución Libre de Enseñanza (ILE) fou una institució creada el 1876 per un grup de catedràtics entre els quals es trobaven Francesc Giner de los Ríos, Gumersindo de Azcárate, Teodore Sainz Rueda, Nicolás Salmeron i altres persones compromeses amb la renovació pedagògica espanyola (Pericacho, 2012). Aquesta institució està inspirada pel krausisme, corrent de pensament lligat a la filosofia de Karl Christian Friedrich Krause, que es caracteritza per la desaparició de l'ensenyament purament memorístic, la participació dels alumnes, les sortides pedagògiques a la natura, la relació de confiança entre docent i alumnes, el respecte màxim del nin, el clima de tolerància i la relació amb les famílies. Fins a la Guerra Civil, la ILE va tenir un paper essencial en la renovació pedagògica d'Espanya, que fins llavors es caracteritzava per una manca d'innovació a causa del caràcter religiós i tradicional de la seva pedagogia.

Les Escuelas del Ave María van ser creades per Andrés Manjón el 1889 a Granada i es van estendre per tota Espanya fins a arribar a 30.013 escoles el 1920 (Canes, 1999). S'adreçava a les classes populars per donar una educació primària gratuïta als infants, en què la religió catòlica era el centre neuràlgic de la pedagogia. No obstant això, Manjón era crític amb la pedagogia tradicional i fomentava noves metodologies com ara l'ensenyança a l'aire lliure, el contacte amb la naturalesa, el joc, el treball manual, l'ensenyança integral, orgànica i harmònica, la construcció del material escolar per part dels mateixos alumnes, l'ensenyança artística, etc. (Manjón, 1947).

I, finalment, l'Escola Moderna és creada el 1901 a Barcelona per Francesc Ferrer i Guàrdia, a qui va influir la ideologia anarquista i que partia de la premissa que la revolució implicava l'educació. Amb coherència amb la seva ideologia anarquista, Ferrer proposa un ensenyament laic i racional. Es caracteritza per l'eliminació dels exàmens, les qualificacions i els càstigs físics tan usats a les escoles catòliques i tradicionals; la coeducació de sexes i de classes, i l'eliminació de tot coneixement que no pugui ser demostrat amb mètodes científics (Ferrer, 1976).

L'Escola Moderna (EM) no va rebre cap ajuda econòmica pública. Així que només se sustentava amb les aportacions que els pares donaven depenent de les seves possibilitats econòmiques. L'Escola va ser eliminada a causa d'un intent d'atemptat de Mateo Morral (bibliotecari de l'EM) a Alfons XIII. Després, Ferrer va ser afusellat acusat falsament d'instigar els successos de la Setmana Tràgica de Barcelona de 1909 (Pericacho, 2012).

Del primer terç del segle XX a la Guerra Civil

Paulo Freire i John Holt són dos dels autors més destacats pels diferents corrents pedagògics que aportaren a la segona meitat del segle XX: la pedagogia popular (o de l'alliberament) i la pedagogia crítica radical. Aquests dos autors tenen aspectes en comú i divergeixen en altres, però els dos fan una crítica a l'educació institucional. Freire volia possibilitar un model educatiu producte de la llibertat d'elecció del poble. Va ser criticat pel seu amic Iván Illich i ho podem comprovar en la cita següent: «si la educación transforma, tiene el poder de transformar sólo porque mantiene aquello que transforma» (Illich, 2002, p. 41). De tota manera, el context ha canviat i Freire no va aportar nous mètodes de com les persones aprenen la realitat cultural i social d'un moment. Per ell els intermediaris educatius són indispensables i són aquests intermediaris els que ajuden a tenir una percepció més clara de la realitat. En canvi, Holt intenta trobar una solució i, amb la creença que l'ésser humà té una capacitat innata per aprendre, es mostra en contra de les institucions i els processos educatius reglats que pensa adormen l'individu. Autors com Jacques Rancière, Raoul Vaneigem i Iván Illich, amic de Freire, tenen similitud amb el pensament de Holt. Aquesta similitud amb Rancière la podem veure en el discurs en què diu: «el equilibrio armonioso de la instrucción y de la educación es la de un doble atontamiento» (Jacques, 2010, p. 59).

En aquesta època de crisi del règim de la Restauració, sorgeixen institucions que lluiten contra la ignorància i l'aïllacionisme cultural i científic d'Espanya. Així, podem destacar la Junta para la Ampliación de Estudios (JAE), creada el 1907, que va pretendre acabar precisament amb el que esmentàvem abans: l'aïllament cultural i científic que patia Espanya. Com moltes altres institucions d'aquest tipus, va ser dissolta el 1939 arran de la Guerra Civil (Marín, 1989).

A Catalunya destaquen les interessants iniciatives pedagògiques impulsades per una burgesia nacionalista creixent i una classe obrera conscient i crítica amb les institucions educatives del règim. Al començament del segle XX, a Catalunya, la burgesia vinculada al moviment de la Renaixença, i preocupada per les innovacions pedagògiques d'Europa, es vincula amb els principis de l'escola nova: l'acostament entre mestre i alumne, el treball cooperatiu, l'ensenyament del català, la inserció de l'escola en el medi, la descentralització i autonomia, la gestió democràtica, el laïcisme i la coeducació (Caivano i Carbonell, 1979).

A Madrid es creen les anomenades Escuelas de ensayo y reforma, que s'implanten en algunes escoles graduades (Viñao, 1990). Aquestes escoles eren centres experimentals finançats pels poders públics en què es van aplicar les innovacions metodològiques de l'escola nova. Aquests centres van aconseguir una autonomia completa per seleccionar els mestres i emprendre experiments al marge de les normatives del Ministeri. Es va permetre introduir nous mètodes basats en l'escola nova. Però el 1934 el govern de la CEDA va suprimir l'autonomia i el caràcter experimental d'aquests centres perquè xocava amb les polítiques tradicionals i catòliques del govern conservador (Pozo, 2004).

També trobam els anomenats Institutos escuela creats també a Madrid el 1918 i influenciats per la ILE, que englobaven des de pàrvuls fins a la universitat i eren finançats per l'Estat. Fou un assaig pedagògic creat per la JAE i dirigit als fills de la burgesia il·lustrada de Madrid, però també va funcionar com una escola on es formaven els docents. Va gaudir de suport oficial i autonomia pedagògica i constituïa un centre d'innovació pedagògica que incloïa ensenyament actiu, supressió dels exàmens finals per avaluacions contínues, pràctiques de laboratori, estudi directe de la naturalesa, lectures comentades, relació de l'escola amb el medi, foment de la curiositat i de la motivació de l'alumne, relació entre mestre i alumne, etc. (Pericacho, 2012). També es van crear altres Institutos escuela a Barcelona, València i Sevilla.

Malauradament moltes d'aquestes iniciatives pedagògiques van finalitzar el 1936 arran de la Guerra Civil, i no es van recuperar a causa de la dictadura fins ben entrats els anys seixanta i setanta, en què hi va haver una flexibilitat més gran en el règim, tot i que no es va recuperar la completa llibertat d'idees fins a l'entrada de la democràcia, el 1978.

La dictadura (1939-1975)

Com hem dit, durant la dictadura es produeix un retrocés en els camps de les idees pedagògiques, que dona prioritat a l'escola catòlica i tradicional.

A Catalunya van sorgir iniciatives pedagògiques individuals en comptes de la creació de grans institucions. Així, destaquen les escoles Sant Gregori (1955), Talitha (1956), Instituto Costa i Llobera (1957-1958), Thau (1963) i Ton i Guida (1963) (Pericacho, 2012). Aquestes escoles es basaven en el fonament de l'Escola de Mestres Rosa Sensat, creada clandestinament per Marta Mata el 1965. Aquesta escola va exercir una gran influència en els mestres de la renovació pedagògica i fins i tot es va estendre a Madrid, on es crearen els «moviments de renovació pedagògica» (Rogero, 2010).

També a Catalunya, cap a finals de la dictadura, algunes d'aquestes escoles privades es van agrupar en el Col·lectiu d'Escoles per l'Escola Pública Catalana (CEPEPC). L'objectiu del CEPEPC era cercar una alternativa al model d'escola estatal, crear un procés de democratització de l'educació i la societat, i ingressar a la xarxa d'escoles públiques (Domènech, 2003). Quan va aconseguir el seu objectiu es va dissoldre.

Mentrestant, a Madrid, també sorgeixen altres centres educatius emblemàtics que encara existeixen avui en dia: el col·legi públic Palomeras Bajas (1969), el col·legi privat-concertat Siglo XXI (1970) i el col·legi públic Trabenco (1972). L'escola Palomeras Bajas (1969) es caracteritza per una investigació pedagògica orientada cap a l'ensenyament individualitzat, el treball en equip i la relació directa amb els pares i el barri. L'escola concertada Siglo XXI fou creada per la cooperativa COIS, que és una iniciativa influenciada per Freinet i l'escola nova, que va contribuir al desenvolupament de la renovació pedagògica i la gestió democràtica de l'escola. Les seves característiques són: escola laica, democràtica, avantguardista, humanista i oberta al medi. L'escola pública Trabenco és un centre promogut a través d'un grup de cooperatives de 1972 i té un funcionament radicalment democràtic, ja que funciona a través d'assemblees (Pericacho, 2012).

La innovació i renovació pedagògica no només es produeix a Madrid i Barcelona, sinó també a València i al País Basc. Les dues comunitats autònomes tenen en comú la preocupació per introduir el model de l'escola nova i l'ensenyament i la recuperació de la llengua valenciana i basca. Trobam exemples a les escoles La Tramuntana (1968), Las Carolinas (1972) i La Gavina (1975), a València, i Langile al País Basc (Pericacho, 2012).

La Tramuntana (1968) fou una iniciativa en què s'educava amb la pedagogia i les tècniques de Freinet (Martínez, s. f.). La Gavina (1975) sorgeix de la iniciativa d'uns quants professors agrupats en una cooperativa per ensenyar en valencià, una escola plural i laica. També Las Carolinas és una cooperativa de professors i altres membres, que es caracteritza perquè no és autoritària, però és científica, ètica, activa, democràtica, valenciana, ecologista i coeducativa (Pericacho, 2012). L'Ilkastola Langile (1970) al País Basc, va començar amb una metodologia freinetiana. Al principi només era per a pàrvuls i després es va ampliar fins a preescolar, fins que el 1993 s'integrà dins l'escola pública del govern basc (Balsea, 2005).

El 1975 amb la mort del dictador Franco i l'aprovació de la Constitució de 1978, s'inicia definitivament un procés d'obertura i modernització de les idees en tots els àmbits i sentits. Així, en el camp de la pedagogia podem trobar tres tipus d'escoles pedagògiques: les Comunitades de Aprendizaje, l'Escuela Libre Micael i l'escola Amara Berri (Pericacho, 2012).

La primera comunitat d'aprenentatge sorgeix el 1978 a l'Escola d'Adults la Verneda - San Martí, de Barcelona. Aquestes comunitats sorgeixen pel Centro de Investigación Social y Educativa de la Universitat de Barcelona i de l'experiència de tres projectes educatius dels EUA. Les seves característiques són els grups interactius, en què es pretén democratitzar l'aula i superar la segregació (Puigvert; Santacruz, 2006). L'Escuela Lliure Micael (1979) va implantar a Espanya per primera vegada la pedagogia Waldorf (Steiner, 1980) creada per Rudolf Steiner. Aquesta pedagogia fou creada gràcies a l'escola nova de finals del segle XIX i començaments del XX. Destaca per la

participació democràtica, l'educació integral, la col·laboració entre escola i família i la innovació educativa (Malagón, 2012).

Finalment, l'escola pública Amara Berri va ser impulsada per Loli Anaut el 1979. La seva programació és totalment innovadora, ja que no es fa per matèries o unitats didàctiques, sinó a través d'activitats lúdiques i activitats en què les matèries s'interrelacionen (Guerrero; Martín, 2012). El 1990 Amara Berri es considera centre d'innovació educativa del Departament d'Educació del Govern Basc, i se li reconeixen les tasques que ja s'hi feien: investigació, formació de professors i renovació pedagògica (Pericacho, 2012).

L'educació a Mallorca

Parlar d'educació a la Mallorca del segle XIX és parlar de Gaspar M. de Jovellanos. Jovellanos defensava una escola amb els postulats pedagògics de Condercet: d'ensenyament lliure, oberta a qualsevol estament social, gratuïta, utilitarista i capaç de formar bons ciutadans. També propugnava una educació més científica que clàssica, amb l'ensenyament de les ciències exactes i experimentals, llengües modernes i la llengua catalana de Mallorca (Sureda; Colom; Diaz; Oliver; Janer, 1977).

Jovellanos va voler per a Mallorca una educació més general que augmentés la cultura de la societat mallorquina, que tenia un dels nivells d'analfabetisme més alts d'Espanya. Això, en una societat profundament conservadora i tradicional en què l'educació de l'església era l'única que existia, era revolucionari. A més, a Mallorca hi mancava una burgesia que reclamés les reformes necessàries que modernitzessin el país i deixessin enrere l'antic règim.

L'any 1821, amb el Pla Quintana del Trienni Liberal, s'inaugura l'Institut Balear, un centre de segon ensenyament influenciat per la filosofia pedagògica de Jovellanos. L'Institut Balear és el primer centre d'Espanya que imparteix el segon ensenyament —el que avui en dia anomenem d'educació secundària— amb un pla d'estudis constituït per unes matèries generals que no només serveix per accedir a la universitat, sinó també, com va dir Jovellanos, que pretén aportar a la societat mallorquina unes nocions culturals bàsiques per ocupar qualsevol lloc de treball.

Però, els successius canvis polítics a Espanya durant tot el segle XIX provoquen que l'Institut Balear quedi desproveït dels seus valors com a centre educatiu innovador. Tot i així, l'Institut Balear va aconseguir els seus objectius principals: democratitzar l'ensenyament i augmentar el nivell cultural de la societat mallorquina; almenys d'una part, ja que els grans beneficiats de l'Institut Balear eren la petita i mitjana burgesia i els terratinents poderosos, mentre que les classes populars no es podien permetre el que costava la matrícula de l'Institut.

El krausisme també va arribar a Mallorca, de la mateixa manera que ho va fer a Madrid, però malauradament no amb la mateixa intensitat. Els fets que van succeir a la Universitat de Madrid també van tenir repercussió a Mallorca, on una minoria culta va donar suport a les tesis que defensava el krausisme de Giner de los Ríos. Aquest activisme es demostra en el fet que fins i tot entre els socis fundadors de la Institución de Libre Enseñanza de Madrid hi havia tres mallorquins: Guillem Cifre de Colonya, Jeroni Rosselló i Ramon Obrador.

Alexandre Rosselló i Mateu Obrador també coneixien el krausisme, ja que en la seva època d'estudiants a Barcelona van tenir contacte amb gent destacada dels nous moviments culturals com Marian Aguiló.

Se sap de segur que Alexandre Rosselló coneixia el krausisme perquè, quan fou president de l'Ateneo Balear (1873-1882), estava subscrit al butlletí de la Institución Libre de Enseñanza, el màxim exponent del krausisme a Espanya.

Tot i que Rosselló coneixia i respectava el krausisme, la institució educativa que va fundar, l'Escola Mercantil, no es basava en els seus principis. L'Escola Mercantil que Rosselló va fundar es basava en la pedagogia frebeliana, que a la vegada és seguidor del moviment pestalozzià, que té els principis d'educar i a la vegada gaudir (Sureda; Colom; Diaz; Oliver; Janer, 1977).

L'Escola Mercantil s'inaugurà el 29 de novembre de 1880, però només va durar set anys a causa de l'oposició conservadora profundament influent en la societat i política de l'illa. Per culpa de la dictadura de Primo de Rivera, no es potenciaren les iniciatives educatives i la pedagogia innovadora fins a la Segona República, gràcies en part a l'impuls de les escoles públiques.

2. ESTAT ACTUAL DE LES ESCOLES LLIURES A MALLORCA

Tenim un model actual d'escola, que ni de bon tros és únic ni utòpic, ni la veritat absoluta de tots els models. El model actual s'organitza d'una forma institucional i determinada, però no és l'única, ja que trobam diferents perspectives pedagògiques al llarg de la història en què predominen altres tipus d'organitzacions.

A Espanya trobem una història heterogènia de canvi pedagògic plena d'iniciatives escolars que en cada moment històric varen crear una ruptura i varen implicar una innovació en el model tradicional. A la base de dades de Ludus, que ens consta que és l'única base de dades que intenta acaparar totes aquestes escoles, hem trobat 18 projectes en total a les Illes Balears (figura 1), 13 dels quals es troben a Mallorca (figura 2). Encara que ens han fet constar que en podem trobar alguna més, hem seleccionat vuit escoles de Mallorca que toquen tots els diferents enfocaments per fer-los l'entrevista. D'aquestes vuit, hem pogut fer l'entrevista completa a sis escoles. A continuació, presentem les definicions preses de la base de dades Ludus amb modificacions fetes per nosaltres i les escoles mateixes.

Al CEIP Talaiot, situat a s'Illot, no hem fet cap entrevista completa, ja que és un col·legi públic d'educació infantil i primària, i ens expliquen que no són una escola lliure. El seu projecte educatiu de centre està en procés de canvi. En l'educació infantil ja s'ha fet el canvi i la línia pedagògica està encaminada cap a una educació activa i autodidacta, on es respecten les fases de desenvolupament de l'infant i la seva maduració. El nin és el vertader protagonista de l'aprenentatge; el mestre no dirigeix les classes, només fa un acompanyament emocional i té respecte pels espais dels infants i els seus ritmes. El dia a dia flueix sense horaris, en ambients preparats que cobreixen les necessitats i els interessos reals dels nins i nines d'aquestes edats. L'educació primària s'implantarà el curs 2016-17 a 1r, 2n i 3r i a partir del 2017-18 s'implantarà de manera progressiva en els

altres cursos de primària. Els altres continuaran amb una metodologia tradicional fins a acabar l'educació primària. Hi ha una ràtio de 15 alumnes per educador.

FIGURA 1. MAPA DE PROJECTES A LES ILLES BALEARS

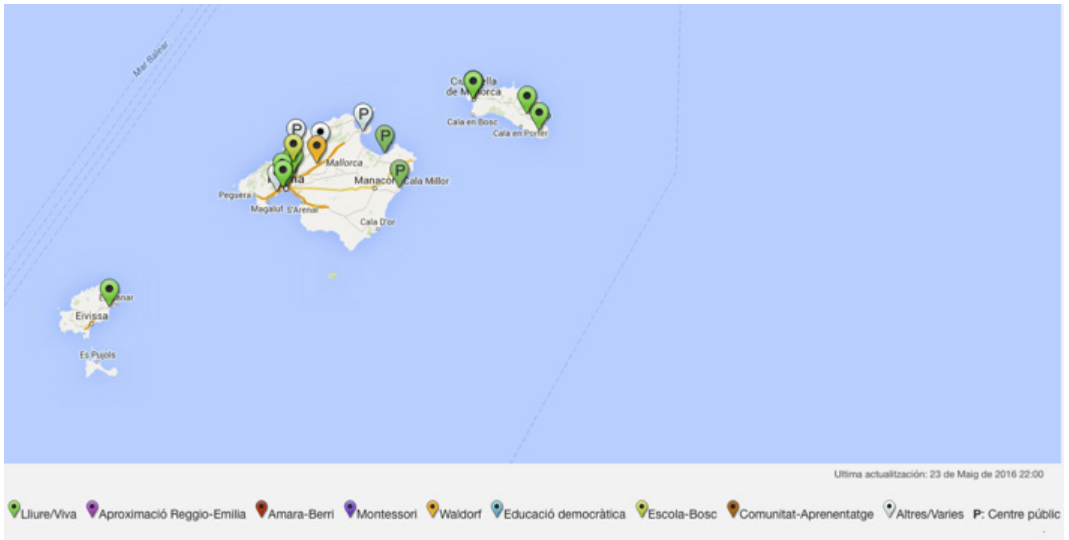
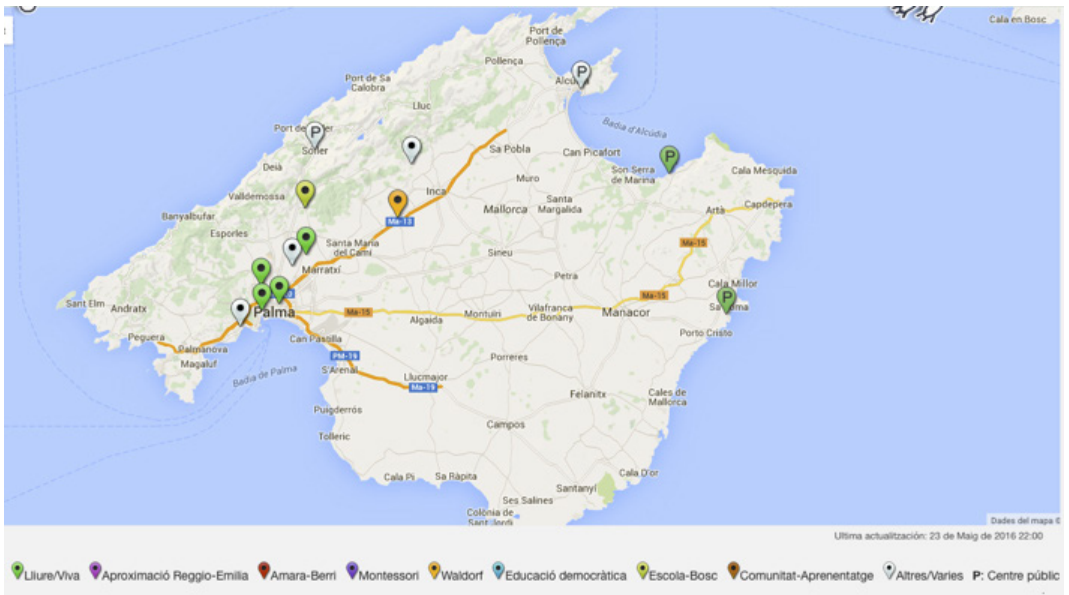

FIGURA 2. MAPA DE PROJECTES A MALLORCA

Font: <http://ludus.org.es/ca/>

Tampoc no s'ha fet l'entrevista a Madre de Día Sa Llumeta, situada a Palma, ja que és una mare de dia per a nadons de 3 mesos a 3 anys que encara no està en marxa. Pot ser que es posi en marxa a partir de setembre de 2016.

Pel que fa a les escoles entrevistades, Nau Escola, situada a Palma, és una escola activa, viva, creativa, democràtica, laica, mixta i privada. Una escola d'educació infantil i primària homologada per la Conselleria d'Educació i Cultura de les Illes Balears. Enguany ha començat per primer pic 1r de primària i, en els propers anys, s'ampliarà fins als 12 anys. Nau Escola ofereix una educació basada en una pedagogia respectuosa, activa i vivencial que considera els infants com a principals protagonistes de la seva educació.

S'Escoleta Waldorf, situada a Binissalem, acull infants que tenen des de 18 mesos fins a 6 anys. Segons la direcció del centre, «la nostra època necessita, ara més que mai, que hi hagi joves capaços de pensar i de crear les noves estructures que la nostra societat en crisi reclama per totes bandes». Integrada en la majoria de països del món des de ja fa prop d'un segle, la pedagogia Waldorf-Steiner té com a objectiu «educar l'humà en l'home». Des del seu inici, amb la primera escola Waldorf a Stuttgart el 1919, els jardins d'infants i les escoles Waldorf-Steiner s'han anat estenent per tot el món. Actualment hi ha prop de 2.000 centres d'educació infantil i 1.000 d'educació primària i secundària distribuïts en 64 països als cinc continents, a més dels centres de pedagogia curativa i els centres de formació del professorat. S'Escoleta Waldorf vol participar en aquest repte educatiu: «Si volem que l'educació desperti en els alumnes seguretat en si mateixos, sentit de participació i responsabilitat social, calen espais educatius on es practiquin aquests valors». Aquesta iniciativa neix com a resposta a una demanda social en el terreny de l'educació dels infants, com una nova alternativa dins les diferents propostes educatives del nostre entorn. A partir d'un entorn càlid i familiar, de l'interès pel món que l'envolta, de l'entusiasme per les experiències que la vida presenta, vol oferir als infants un entorn en què es cultiva el respecte i l'agraïment cap a les persones, la terra i la vida.

Sa Llabor, situat a Mancor de la Vall, és un centre d'educació infantil, primària i secundària de pedagogia holística. El centre d'educació infantil, primària i secundària Sa Llabor va començar el seu camí el curs 2007-08. Va néixer amb l'objectiu de contribuir, a través de l'educació, a la creació d'una vida social més humana, amb la prevalença dels valors espirituals i la integració conscient de l'ésser humà en la natura. Sa Llabor es troba en procés d'homologació per part de la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats de les Illes Balears. El projecte educatiu manté els continguts, objectius i criteris d'avaluació presents en la legislació educativa vigent, amb una innovació en la metodologia i la forma que utilitza.

El centre Ses Milanes, situat a Bunyola, és una iniciativa pedagogia de criança en la naturalesa que neix el 2014 impulsada per un grup de pares que n'autogestionen el funcionament. S'adreça a famílies amb fills i filles de dos a sis anys. Els infants passen els matins al bosc i a l'hort comunitari. Es fomenta el joc lliure i la relació estreta amb la natura, que impulsen un canvi en la percepció de l'entorn: «la natura no és un bé de consum, és el fonament de la nostra existència». Al mateix temps es desenvolupen i potencien les habilitats psicofísiques dels infants a l'aula primigènia de la humanitat. El projecte està inspirat en models com el Grupo de Juegos en la Naturaleza Saltamontes, de Madrid, o el Wanderkindergarten, de Wiesbaden, a Alemanya. La ràtio és de 7 alumnes per educador.

L'Escola Activa de Mallorca, situada a Marratxí, és una escola activa per a infants de 3 a 12 anys. S'hi fan servir materials estructurats (de Montessori, entre d'altres) i no estructurats. La distribució de les aules és en diferents ambients dedicats a l'experimentació, el desenvolupament sensorial, el joc simbòlic, l'expressió artística, la música, la lectoescriptura, les matemàtiques... Hi ha una zona exterior molt àmplia envoltada de natura i amb diferents zones preparades que conviden al joc.

El CEI Es Pontet, situat a Palma, és una escola lliure per a nins de 10 mesos a 3 anys. Treballa per promoure el desenvolupament d'una educació integral de l'ésser humà, que respecti els processos de desenvolupament dels infants i se centri en el nin. Obre un ventall de possibilitats plural en què es deixa créixer l'infant d'una forma natural i, al mateix temps, vol aconseguir un aprenentatge de les seves habilitats bàsiques. Està format per dues aules, una amb 10 nins de 10 mesos a 2 anys i l'altra amb 12 nins de 2 a 3 anys.

Quan els preguntem com definirien una escola lliure/alternativa, a Nau Escola ens aclareixen que «els conceptes *lliure* i *alternativa* no sempre coincideixen». A l'Escola Activa opinen el mateix. Expliquen la diferència entre els dos conceptes i diuen que totes les escoles lliures ara també són alternatives. Pel que fa al concepte *alternativa*, a Nau Escola es consideren una escola alternativa «entenent per *alternativa* 'diferent al sistema tradicional'». Així mateix, per als membres de l'Escola Activa, *alternativa* també vol dir «diferent en alguna passa del més tradicional». A Sa Llabor, pel que fa al terme *alternativa*, diuen que és una escola independent i autònoma que integra en l'educació els principis ètics sostenibles, i que educa en l'experiència i en l'acció de la sostenibilitat com a forma integral d'educació. En relació amb el terme *lliure*, a Nau Escola consideren que vol dir «lliure, viva o activa, ja que hi ha moltes formes de definir-lo» i acaben remarcant que, per a ells, significa «poca directivitat cap als infants, que han de seguir els seus interessos i no s'han de basar en el que els marca el mestre» i que «ells marquen el seu propi aprenentatge». Trobaríem similituds amb l'Escola Activa, en què afirmen que *lliure* significa que es deixa que els nins puguin anar fent els seus aprenentatges en el seu moment i quan en tenen necessitat i ganes, i que puguin triar lliurement el que van fent. Sense diferenciar *lliure* i *alternativa*, a S'Escoleta Waldorf diuen que hi ha molts de tipus d'escola. Afirmen que ha de ser «una escola que respecti el que és un nin i quines són les necessitats del nin en cada etapa». A Es Pontet ens parlen «d'un centre on es pot treballar per projectes i amb els infants d'una manera més experimental, perquè puguin iniciar un procés de reflexió». Finalment, a Ses Milanes diuen que es tracta d'escoles que utilitzen pedagogies lliures i alternatives.

A la pregunta «quins penseu que són els elements crucials?», a Nau Escola opinen que la base és l'acompanyament emocional i que, sobre aquest acompanyament, cal aplicar una metodologia no directiva, en què l'infant sempre pot triar entre l'exploració autònoma per ambients preparats i les diferents propostes i els tallers dissenyats seguint els interessos dels infants. A l'Escola Activa també pensen que l'acompanyament té molta cura de les necessitats emocionals i relacionals del menor, tant de manera individual com dins del grup. Els mestres s'han de formar de manera concreta per a aquest acompanyament. Una altra escola que també destaca l'acompanyament és Ses Milanes, on diuen que la base és l'acompanyament en el procés d'aprenentatge i en el temps personal de cada menor. A més, parlen del respecte per l'infant quant al seu desenvolupament personal. També ho fan a S'Escoleta Waldorf, on destaquen la importància del respecte dels nins com a tals i les necessitats de cada etapa, i a la vegada dins un grup. Així mateix, a Ses Milanes, entre tots li van donant «un sentit

d'identitat col·lectiva». Aquest sentit d'identitat col·lectiva es pot veure en el quart principi de la Pedagogia Holística de Sa Llabor, que ens parla del servei als altres i a la comunitat: «al final eduquem en comunitat i per a la comunitat». A més, ens parlen d'altres elements, dels altres tres pilars bàsics de la pedagogia holística, que defineixen els objectius de l'educació i actuen com una brúixola en el camí d'aplicació d'aquesta pedagogia. Els tres que falten serien: el desenvolupament integral de l'ésser humà; la llibertat i la confiança, i la reverència i la connexió amb la vida. Nau Escola parla de l'ànima lliure, democràtica, que podem veure a Es Pontet, on afirmen que encara són molt petits i no poden escollir lliurement perquè encara no tenen una noció del que volen, però on, de tota manera, ja juguen amb la llibertat oferint espais experimentals, espais oberts, amb molts materials al seu abast entre els quals poden triar. Poder observar l'infant en aquests moments ajuda a poder-lo acompanyar, avaluar i donar-li suport dins aquesta etapa crucial.

L'escola que duu més temps en funcionament és Es Pontet, amb 22 anys en marxa. Després ve S'Escoleta Waldorf, que duu 18 anys en funcionament. Les segueixen Sa Llabor, Escola Activa i Nau amb 10, 4 i 3 anys respectivament.

Totes aquestes escoles són privades. I, respecte al finançament, Sa Llabor explica que reben, com a associació, alguna donació puntual, més de tipus energètic que econòmic. Ses Milanes diu que estan oberts a rebre donacions i actualment estan cercant diversos canals de finançament, ja que les quantitats que reben, provinents de les famílies, no són suficients per pagar els salaris justos dels treballadors. «L'ideal en un futur –i crec que tots els centres hi estarien d'acord– és que aquest tipus d'educació pugui arribar a estar subvencionada pel govern i que, així, pugui ser gratuïta. D'aquesta manera, tothom que volgués, podria optar per aquest tipus d'educació».

Les principals diferències d'aquestes escoles respecte de les tradicionals són diverses però a la vegada ben semblants. A Nau Escola recalquen que totes les escoles públiques no fan feina de la mateixa manera i que hi ha moltes diferències entre unes i altres. La principal diferència que trobam amb Nau Escola i les escoles públiques és l'acompanyament emocional i la confiança en el nin. Una altra diferència són les ràtios, 15 alumnes que en realitat en són 9-10 pels mestres afegits. Per ells, aquestes ràtios són bàsiques per poder fer l'acompanyament emocional com pertoca. A S'Escoleta Waldorf els nins no estan separats per edats, sinó que es distribueixen en dos grups d'1,5 fins a 3 anys i de 2 fins a 6 anys, i «es basa en el joc i en la capacitat d'imitació que tenim per aprendre». No hi ha aprenentatge de lectoescriptura amb fitxes ni mètodes típics de les escoles tradicionals, sinó que sempre es basen en el joc. A Sa Llabor tenen molt en compte aspectes evolutius a l'hora de fer els programes i a l'hora d'acompanyar. Hi podem trobar diversos grups, un dels quals és l'infantil i un grup unitari que inclou nins de 3 a 6 anys. Dos punts a destacar són les sortides diàries al bosc en què s'ajunten tots els nivells i el treball a través de l'art. Després, cada nivell fa les seves activitats diàries. A més, hi ha projectes de primària que es fan cada dos o tres cursos i també projectes més elevats trimestrals o sortides els divendres en què els alumnes surten a l'entorn natural. L'objectiu, diuen, és: «intentem que sigui com una família».

A Ses Milanes respecten el temps i el ritme de cada nin. Tenen un respecte profund per ells i per les seves vivències. Es prioritza el joc espontani, en què el protagonista és l'infant. No se li imposa el que ha de fer; és el nin que, segons els seus interessos i vivències, marca el rumb per on vol anar.

Tot el que té lloc al bosc es transforma en pedagògic, ja que ens expliquen que la naturalesa ens dóna tots els recursos per a l'aprenentatge. El currículum es pot dur a terme de manera pausada i segons l'adequat per a la seva etapa evolutiva, com també remarcava Sa Llabor. A l'Escola Activa és fonamental anar estirant el fil dels infants, des de l'interès de cada un d'ells. Cada grup de 10-11 nins té un professor acompanyant, tot i que el seu paper és secundari. Els alumnes es fan autoavaluacions i, a més, tenen una escola per a pares i un grup de formació per als professors. Es Pontet té un funcionament similar, i s'hi prioritzen els materials i l'experimentació com a forma de treballar. Com a S'Escoleta Waldorf, on no treballen amb fitxes, ja que intenten que els nins desenvolupin la creativitat i la imaginació.

A la pregunta sobre quines similituds troben amb les escoles tradicionals, Nau Escola contesta que totes les escoles són una comunitat educativa «com un complement del que es fa amb la família» i que el vincle amb la família és el vincle principal i el més important. Diuen que «cada família té una manera de fer i d'educar» i que, per tant, han de tenir diferents opcions a l'hora de poder triar una escola que «encaixi amb la seva forma de pensar i amb la seva forma de viure l'educació». A Sa Llabor afirmen que la similitud és que treballen per atendre les persones i la societat, i a Ses Milanes diuen que la similitud és que volen brindar-los una educació de qualitat adequada a la seva etapa evolutiva i «una feina feta amb amor i respecte cap al nin i la nina». A Es Pontet tenen les rutines, els límits i les assignatures separats per temàtica i ensenyen dins les aules, ja que no tenen possibilitats de disposar d'espais més lliures. S'Escoleta Waldorf i Escola Activa no troben similituds.

A Nau Escola enguany han començat primer de primària. Està homologada per la Conselleria. Els objectius curriculars són els mateixos però els arriben de maneres diferents que a l'escola tradicional. No tenen assignatures, ni l'horari del dia dividit: «pensem que tot és un aprenentatge transversal». Igual que a Sa Llabor, on segueixen el contingut del currículum però amb una metodologia diferent (es troben en procés d'homologació, ja que el seu espai actual no compleix la normativa d'accessibilitat: no tenen ascensor, tenen portes amb escalons petits o no s'obren prou i cerquen un lloc nou per traslladar-s'hi el curs següent), i a Ses Milanes, on deixen que el nin descobreixi el coneixement a partir de l'interès i la curiositat. L'acompanyament ha de tenir escolta activa per aconseguir que els alumnes estiguin motivats «en la investigació i generar el desenvolupament de l'esperit científic i la creativitat». El mateix passa amb Escola Activa on el contingut curricular és molt semblant al del BOE, i s'hi ofereix un aprenentatge que va sortint dels mateixos nins de forma natural. Però l'escola encara no té l'autorització de la Conselleria d'Educació. A S'Escoleta Waldorf i a Es Pontet no segueixen el contingut curricular, ja que l'ensenyament encara no és obligatori, tot i que tenen un currículum i, després d'anys d'experiència, l'utilitzen com a referent dins d'alguns projectes i també segueixen els interessos dels infants. Està homologat pel Govern de les Illes Balears.

En l'àmbit pedagògic Nau Escola no s'adscriu a cap metodologia concreta. Consideren que centrarse en una sola corrent pedagògica, metodologia o inspirar-se en un sol autor és tancar-se portes per créixer i aprendre. Com a referents, a tall d'exemple, ens parlen de la pedagogia Waldorf i Montessori; d'autors com Emi Pikler, Howard Gardner, Tonucci, Malaguzzi (impulsor de les escoles de Reggio Emilia) i Wild (fundadors d'El Pesta a l'Equador), i de centres públics capdavanters d'educació lliure a Catalunya, com ara Congrés Indians, Els Encants i El Martinet. També segueixen molt de prop les formacions del CRAEV a Barcelona. A partir d'aquí han creat la seva pròpia estructura, adaptant-se

als infants i a la seva realitat. A S'Escoleta Waldorf, on segueixen la pedagogia de Rudolf Steiner, ens expliquen que els infants no estan separats per edats, i que la mestra els segueix durant els quatre anys que estan a l'escoleta. Es basen en el joc, en el fet que puguin tenir més llibertat i en el descobriment del món a partir d'ells mateixos. A Sa Llabor la pedagogia que segueixen és holística, i el professorat ha rebut formació homologada per la Conselleria durant quatre anys. A Ses Milanes segueixen la línia de les pedagogies a l'aire lliure. Inicialment es van inspirar en el model de pedagogia a l'aire lliure, en la naturalesa, desenvolupat per Scandinavia Waldkindergartenpädagogik i Naturpädagogik, a Alemanya. També s'han inspirat en models de pedagogies a l'aire lliure d'Espanya, i han pres com a referent el grup de joc en la naturalesa Saltamontes, ubicat a la serra de Guadarrama, a Madrid. Després d'un recorregut per diferents pedagogies (Escòcia i Itàlia, ja mencionades), d'investigar-les i de l'experiència pròpia, van agafant la seva identitat. A Escola Activa segueixen dos corrents: la psicologia humanista i la pedagogia activa. Per acabar, a Es Pontet fan referència a Reggio Emilia, Montessori i Waldorf.

A Nau Escola han passat de 13 a 75 infants. Diuen que, un cop estabilitzada la població d'alumnes, el normal serà agafar 15 infants nous cada any, és a dir, els que van pujant a P3. S'Escoleta Waldorf explica que varen començar amb 3 nins i ara en tenen 40, com Escola Activa, on varen començar amb 4 nins i ara en tenen 40. A Sa Llabor sempre hi ha llista d'espera. Ses Milanes és un grup petit i en aquest curs han tingut alts i baixos, però en general han duplicat les places. A Es Pontet és el primer any que omplen l'escola des de la crisi; del 2010 al curs 2014-15 el nombre d'alumnes es va reduir. Cal recordar que al centre tenen un màxim de 22 infants.

A Nau Escola pensen que els pares trien aquestes escoles perquè «comença a circular la informació que un altre tipus d'educació és possible», i creuen en una educació més respectuosa i menys estressant. A S'Escoleta Waldorf diuen que és perquè han vist que les altres escoles no els han funcionat, o perquè volen una altra cosa més respectuosa per als seus nins, sobretot cerquen «que el nin no vagi estressat» també. A Sa Llabor pensen que «és una educació humana i per a la humanitat» i hi veuen beneficis per al desenvolupament individual i, per tant, per al desenvolupament social i de la comunitat. A més, pensen que és una forma de promoure l'educació que desenvolupa les qualitats humanes dels nins que donaran forma a la societat del futur. A Ses Milanes consideren que les famílies cerquen una modalitat d'educació en què els infants se sentin motivats i desitjosos d'investigar, explorar, crear i ser. L'Escola Activa ens en donen els motius següents: que els nins no encaixen dins una forma més tradicional i més rígida (com també afirmen a S'Escoleta Waldorf), el descontentament amb la temàtica, els professors, etc. i, que són persones que tenen molt clar que volen aquest tipus d'educació per als seus fills. A Es Pontet veuen «famílies que es preocupen un poquet més per l'educació, per respectar l'infant, per deixar-li el seu temps...» i perquè es pugui desenvolupar ell mateix com a persona.

A Nau Escola creuen que aquest tipus d'escoles es normalitzarà, atès que «és un moviment molt lent però amb molta gent implicada». De totes maneres, diuen que passaran anys abans que això no passi. A Ses Milanes esperen que passi i, com a Nau Escola, opinen que falta temps i que primerament cal que els governs local i estatal en prenguin consciència. Afirmen: «queda molt camí per recórrer, però ja s'ha començat a fer». A Escola Activa estan d'acord amb els dos centres anteriors. Diuen que no saben quan s'iniciarà aquest camí, però que no serà prest. A S'Escoleta Waldorf diuen que

hi tenen esperança, perquè s'ha anat avançant en aquest sentit. Diuen que abans no hi havia escoles que impartissin aquest tipus d'ensenyament i que ara van augmentant. Igual que a Sa Llabor, on afirmen que, quan varen començar, només hi havia una opció per a infantil i avui en dia n'hi ha moltes més. A Es Pontet també ho creuen i també veuen que els instituts comencen a treballar en aquests tipus de projectes.

En tots aquests centres pensen que la percepció de la societat depèn de quin trosset de la societat i de quines persones es considerin, però a Nau Escola pensen que, si les persones estan informades, tenen una bona percepció d'aquest tipus d'educació, encara que potser els causi desconfiança. A totes les escoles opinen d'una manera semblant i, com diuen a Ses Milanes, «si no ho veuen i ho comproven, les fantasies de l'imaginari social poden variar molt». D'altra banda, pensen que la percepció sobre aquest tipus d'escoles no depèn de l'edat dels alumnes. A S'Escoleta Waldorf pensen que pot influir si l'escola té una línia ben definida i es presenta com a més seriosa.

A Nau Escola hi ha dues preocupacions bàsiques que expressen els pares a l'hora de dur els seus fills a aquest tipus d'escola. La primera és que arribin als aprenentatges bàsics que marca el currículum i, la segona és que en el pas a la secundària tradicional siguin capaços d'adaptar-se a exàmens, deures, assignatures, etc. A Sa Llabor expressen una preocupació semblant, ja que, com diuen, a les altres escoles reben el suport del sistema, però aquí els preocupa si després estaran preparats per seguir endavant amb els seus estudis ordinaris. Ells utilitzen l'avaluació qualitativa. De tota manera, al darrer cicle de primària i secundària sí que hi ha proves, encara que no necessàriament exàmens; són proves perquè ells mateixos es puguin avaluar. A Escola Activa també expliquen que als pares els preocupa que no sigui una protecció massa gran, de la qual, després, no se sabran desfer i, també, que aprenguin. A S'Escoleta Waldorf ens expliquen que hi ha un contacte molt estret amb les famílies per evitar tot tipus de preocupacions, com ara els límits, una de les més habituals. A Ses Milanes, constaten que els pares tenen tres dubtes principals: la pluja a l'hora d'anar al bosc, què fan després dels sis anys i el currículum. Respecte al primer, quan hi ha pluja, van al bosc i, només si hi ha tempesta, es queden en un local cedit per l'Ajuntament. Sobre el que faran després dels sis anys, cada família ha d'escollir el col·legi que li paregui més adequat i ells hi poden ajudar. I, finalment, quant al currículum, expliquen que a la natura troben tot el necessari, sobretot per a les edats més primerenques, que corresponen al cicle infantil. A Es Pontet, com que només es fa infantil, les preocupacions que expressen els pares no es refereixen al pas a les altres escoles, sinó a qüestions com ara resoldre conflictes, reforçar l'autonomia, el llenguatge, el menjar, etc.

Pel que fa a les noves tecnologies, o no n'utilitzen o les comencen a introduir de forma pautaada i progressiva com una eina en el moment evolutiu adequat.

3. CONCLUSIONS

L'escola actual està en debat i ho podem comprovar en alguns aspectes, com ara les reformes contínues, la pèrdua progressiva de credibilitat i, com a eix final, el sorgiment d'escoles lliures. Els punts clau que es qüestionen són les ràtios, el fet que no es tinguin en compte les diferències individuals, la rigidesa en l'estructura i el contingut del currículum.

L'educació alternativa no disposa d'una definició específica, encara que les diferents metodologies cerquen el mateix i de maneres bastant similars. En totes podem veure l'infant com el vertader protagonista, al qual se li vol donar més llibertat i participació. No hi trobam directivitat respecte als ritmes i als interessos dels infants. Aquesta llibertat de què parlam no és llibertinatge, sinó simplement llibertat responsable, en què es confia en l'infant per perdre decisions i per fer les reflexions. A més, fan partícip les famílies, que tenen un paper clau, com també ho fa l'entorn de l'infant. Podem veure una forta implicació tant de les famílies com dels educadors en aquests projectes en què s'ha reflexionat i que estan oberts al canvi. S'ha de tenir en compte que emprenen aquest tipus de projectes sense cap tipus de finançament, simplement són grups de persones motivades i que creuen en un projecte comú.

La història ens mostra contínuament reformes, intents d'innovar i trobar nous mètodes per millorar l'educació. Paulo Freire i John Holt, en la segona meitat del segle XX, ja debatiem, com molts altres al llarg de la història, quines podrien ser les millores dins del sistema educatiu. Algunes ja apunten als mateixos enfocaments que tenen moltes escoles lliures que podem trobar avui en dia. El krausisme, per exemple, implantat a ILE el 1876, ja fomentava les sortides pedagògiques a la natura i posava interès per la desaparició de l'ensenyament purament memorístic. I als *Institutos escuela* de Madrid, el 1918, també influenciats per ILE, trobam un ensenyament actiu, supressió dels exàmens finals i estudi directe de la naturalesa, entre altres coses. També a Mallorca al segle XIX, Jovellanos defensava un ensenyament lliure i capaç de formar bons ciutadans.

Les escoles lliures no es limiten a l'àmbit privat, ja que també en podem trobar de públiques, algunes de les quals han estat acceptades per la Conselleria, que imparteixen altres tipus de metodologies diferents de les tradicionals. De tota manera, no és l'habitual, ja que la majoria són privades, fet que dificulta que les famílies amb un nivell econòmic baix no puguin accedir-hi.

El 2013 només hi havia 40 escoles lliures a Espanya. Actualment n'hi ha més de 600. Per tant, veiem que hi ha hagut un creixement exponencial en els darrers dos o tres anys i un creixement de demanda d'aquest tipus d'escoles. És freqüent observar aquests fenòmens en temps de crisi, en què la societat mira cap a l'educació com a possible solució per regenerar-se. De totes maneres, aquestes escoles, presents ja en altres països occidentals, desperten interès però també un poc d'escepticisme, ja que encara no es coneixen completament.

Les escoles es basen en autors com Loris Malaguzzi, Maria Montessori i Rudolf Steiner, i en la pedagogia Waldorf. Waldorf és una de les més conegudes i ja té 100 anys d'existència. L'adapten però sense perdre'n els plantejaments originals. Hem observat que la majoria se centren en el cicle infantil per evitar problemes, ja que a partir de primària és quan comença l'escolarització obligatòria.

El setembre de 2014, a *Eldiario.es*, es publica la notícia d'uns pares que recorren 12 centres escolars d'Europa, Espanya i els Estats Units, i que encara en volen visitar 10 més. Afirmen que cerquen models d'ensenyament que desvetllin passió en els infants. Molts pares estan interessats en el mateix, no creuen en l'escola tradicional com l'única i vàlida i obren el ventall un poc més. A més, actualment la societat requereix persones més proactives, que tinguin habilitats diferents i que

siguin capaces de treballar en grup. Persones més crítiques i amb capacitat d'anàlisi, per la qual cosa el model tradicional pareix que necessita una reforma.

Concloem amb una cita de Kant que mostra per què hauria de servir l'educació i per què cal fer esforços cap a aquesta direcció: «L'educació ha de servir per formar persones lliures capaces de pensar per si mateixes».

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

A. L. (2015, 11 de maig). «'Boom' de la educació con pedagogías alternativas, casi 500 centros en activo en España», *20 minutos*. Recuperat de <http://www.20minutos.es/>

Amin, R.; Browne, D. C.; Ahmed, J.; Sato, T. (2006). «A study of An Alternative School for Pregnant and/or Parenting Teens: Quantitative and Qualitative Evidence», *Child and Adolescent Social Work Journal*, 23, 2.

Booker, K.; Mitchell, A. (2011). «Patterns in Recidivism and Discretionary Placement in Disciplinary Alternative Education: The Impact of Gender, Ethnicity, Age, and Special Education Status», *Education and Treatment of Children*, 34, 2.

Bowman, L. J.; Greenwood, C. R.; Tapia, Y. (2007). «The Efficacy of CWPT Used in Secondary Alternative School Classrooms with Small Teacher/Pupil Ratios and Students with Emotional and Behavioral Disorders», *Education and treatment of children*, 30, 3.

Brown, B.; Kraemer, J. (2006). *Academic Programs in Alternative Education An Overview*. Washington, DC: National Center on Education and the Economy.

Caivano, F.; Carbonell, J. (1979). «La Renovación Pedagógica ayer y hoy», *Cuadernos de Pedagogía*, 59.

Calatayud, M. A. (2013). «Repensar l'organització escolar: cap a models emergents d'escola», *Universitat de València*.

Canes, F. (1999). «Las Escuelas del Ave María: una institución renovadora de finales del siglo XIX en España», *Revista Complutense de Educación*, 10, 2, 156.

Caracciolo, A. L. (2014). «Educació lliure i respectuosa. La criança compartida. Treball final de grau», *Universitat de Girona*.

Carbonell, J. (2015). «Pedagogías del siglo XXI», *Alternativas para la innovación educativa*. Barcelona: Octaedro.

Carpenter, T.; Aeby, V. G. (2001). «Family-school-community interventions for chronically disruptive students: An evaluation of outcomes in an alternative school», *School Community Journal*, 11, 75-92.

Contretas, J.; Arnaus, R. (2015). «Educació alternativa: Moviments creatius cap a una obertura pedagògica», *Temps d'educació*, 48, 29-49.

Dávila Balsera, P. (2005). «La renovación pedagógica en el País Vasco (segunda mitad del Siglo XX)», *Sarmiento: Anuario Gallego de Historia de la Educación*, 9, 85-104.

Denny, S.; Clark, T. C.; Watson, P. D. (2004). «The health of alternative education students compared to students attending secondary schools from New Zealand», *New Zeland Medical Journal*, 17, 1205. Recuperat de <http://journal.nzma.org.nz/journal/117-1205/1147/content.pdf>

Depaepe, M.; Simon, F. (2010). «Sobre el treball amb fonts: consideracions des del taller sobre la història de l'educació», *Educació i Historia*, 15, 99-122.

Domènech, J. (2003). «Las redes de centros educativos y la renovación pedagógica. La experiencia de la Coordinación de Escuelas 3-12 en Cataluña», *Tabanque: Revista pedagógica*, 17, 99-110.

Donadeu, M. (2012). *L'Educació Lliure. Una mirada a les experiències educatives alternatives*. UDG: Girona.

Europa Press (2012, 24 de desembre). «Una pareja de maestros que daba clases a su hijo en casa, obligada a escolarizarlo», *El Mundo*. Recuperat de <http://www.elmundo.es/>

Ferragut, M. (2014, 9 de maig). «Educar fuera del sistema», *Diario de Mallorca*. Recuperat de <http://www.diariodemallorca.es/>

Ferragut, M. (2014, 24 de maig). «Crecen las escuelas alternativas ante un sistema 'que no sirve'», *Diario de Mallorca*. Recuperat de <http://www.diariodemallorca.es/>

Ferrer, F. (1976). *La Escuela Moderna*. Barcelona: Tusquets.

Freire, P.; Illich, I. (2002). *La Educación. Autocrítica de Paulo Freire e Iván Illich*. Buenos Aires: Galerna-Búsqueda de Ayllu.

García, A. Ludus. Consultat el 15 abril de 2016. Disponible a http://ludus.org.es/ca/projects?province_id=13

E. Guerrero González; E. Martín González (2012). «Red Sistema Amara Berri». Ponència impartida en el II Seminario Pedagógico «Los movimientos sociales, renovación pedagógica y prácticas de educación alternativa», coordinat per la profesora Sara Ramos Zamora, celebrat a la Facultad d'Educació de la Universidad Complutense de Madrid els dies 29 i 30 de maig de 2012.

Gutiérrez, M.A. (2009). «La lucha por el control de la educación superior. La universidad Michoacana contra las escuelas libres, 1921-1938», *H Mex*, 2.

Hosley, N. (2003). *Survey and Analysis of Alternative Education Programs*. Harrisburg: Centre for Rural Pennsylvania.

Houston, R. G.; Toma, E. F. (2003). «Home Schooling: An Alternative School Choice», *Southern Economic Journal*, 69, 4, 920-935.

Igelmo, J. (2013). «Paulo Freire y John Holt: de la educación liberadora a la libertad más allá de la educación», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 21, 13-35.

J. M. V. (2015, 15 d'abril). «Cinco alternativas a la educación tradicional en Mallorca», *Diario de Mallorca*. Recuperat de <http://www.diariodemallorca.es/>

Koper, D. B. (2009). «Pretend 'Gun-Free' School Zones: A Deadly Legal Fiction», *Connecticut law review*, 42, 2.

Lehr, C. A.; Lange, C. M. (2003). «Alternative Schools and the Students They Serve: Perceptions of State Directors of Special Education», *Policy Research Brief*. University of Minnesota: Minneapolis, Institute on Community Integration, 14, 1.

Maccall, H. J. (2003). «When Successful Alternative Students 'Disengage' From Regular School». *Reclaiming Children and Youth*, 12, 2, 113.

Malagón, A. (2012). «La Pedagogía Waldorf: la Escuela Libre Micael». Ponència impartida en el II Seminari Pedagògic «Los movimientos sociales, renovación pedagógica y prácticas de educación alternativa», coordinat per la profesora Sara Ramos Zamora, celebrat a la Facultat d'Educació de la Universidad Complutense de Madrid els dies 29 i 30 de maig de 2012.

Manjón, A. (1947). *Lo que son las escuelas del Ave-María*. Madrid: Patronato de las Escuelas del Ave-María.

Marín, T. (1989). *La Renovación Pedagógica en España (1907-1936). Los pensionados en Pedagogía por la Junta para la Ampliación de Estudios*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Martínez, J. (s. f.). «El ejemplo y la actualidad del sueño educativo republicano». Conferència pronunciada a la Casa del Pueblo de Almansa, el 8 de febrer de

2008. <http://www.uv.es/bonafe/documents/AlmansaEl%20ejemplo%20y%20la%20ac.pdf> (Consultat el 15 d'abril de 2016).

Martínez, E. J. (2014, 30 de setembre). «Vuelta al mundo en bicicleta por una educación alternativa», *El Mundo*. Recuperat de <http://www.elmundo.es/>

Nelson, C. M.; Sprague, J. R.; Jolivet, K.; Smith, C. R.; Tobin, T. J. (in press). «Positive behavior support in alternative education, community-based mental health, and juvenile justice settings». In W. Sailor, R. H. Horner, G. Sugai, D. Kincaid, & G. Dunlap (Eds.). *Handbook of positive behavior support*. Washington, DC: American Psychological Association.

Ossa, P. (2005). «Hear my Voice: Alternative High School Students Perceptions and Implications for School Change», *American Secondary Education*, 34, 1.

- Owens, L.; Konkol, L. (2004). «Transitioning from Alternative to Traditional School Settings: a Student Perspective», *Reclaiming children and youth*, 13, 3, 173-176.
- Pericacho, F. J. (2014). «Pasado y presente de la renovación pedagógica en España (de finales del Siglo XIX a nuestros días). Un recorrido a través de escuelas emblemáticas», *Revista Complutense de Educación*, 25, (1), 47-67.
- Puigvert, L.; Santacruz, I. (2006). «La transformación de centros educativos en comunidades de aprendizaje. Calidad para todas y todos», *Revista de Educación*, 339, 169-176.
- Poyrazli, S.; Ferrer, L.; Meister, D.; Forthun, L.; Coatsworth, J. D.; Maraj, K. (2008). «Academic achievement, employment, age and gender and students experience of alternative school», *Adolescence*, 43, 171.
- Powell, D. E. (2003). «Demystifying Alternative Education: Considering What Really Works», *Reclaiming children and youth*, 12, 2, 68-70.
- Pozo, M. M. (2004). «La escuela nueva en España: crónica y semblanza de un mito», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 22-23, 317-346.
- Quiroga, P.; Girard, O. (2015). «La expansión internacional de la pedagogía Waldorf: un análisis histórico», *Temps d'educació*, 48, 91-109.
- Rancière, J. (2010). *El maestro ignorante. Cinco lecciones sobre la emancipación intelectual*. Barcelona: Laertes.
- Rodríguez, P. (2013, 5 de juliol). «Crece el modelo de escuelas libres en Cataluña», *El diario*. Recuperat de <http://www.eldiario.es/>
- Rogero, J. (2010). «Movimientos de renovación pedagógica y profesionalización docente», *Revista Latinoamericana de Inclusión Educativa*, 4, 1, 141-166.
- Sanmartín, O. R. (2015, 16 de febrer). «Educar sin escolarizar», *El Mundo*. Recuperat de <http://www.elmundo.es/>
- Simonsen, B.; Britton, L.; Young, D. (2010). «School-Wide Positive Behavior Support in an Alternative School Setting», *Journal of Positive Behaviour Interventions*, 12, 3, 180-191.
- Steiner, R. (1980). *La estructuración de la enseñanza basada en el conocimiento del hombre*. México DF: Editorial Waldorf.
- Storksdieck, M.; Ellenbogen, K.; Heimlich, J. E. (2005). «Changing minds? Reassessing outcomes in free choice environmental education», *Environmental Education Research*, 11, 3, 353-369.

Sureda, B.; Colom, A.; Diaz, F.; Olivier, J.; Janer, G. (1977). *L'Educació a Mallorca: aproximació històrica*. Palma: Moll.

Tort, A. (2012). «Innovar o conservar a l'escola: una anàlisi en tres nivells», *Pedagogia i Treball Social. Revista de Ciències Socials Aplicades*, 63-82.

Villarino, A. (2015, 29 de novembre). «El 'boom' de la educació lliure en Espanya», *El confidencial*. Recuperat de <http://www.elconfidencial.com/>

Viñao, A. (1990). *Innovación pedagógica y racionalidad científica. La escuela graduada pública en España (1898-1936)*. Madrid: Akal.

Wisner, B. L. (2014). «An Exploratory Study of Mindfulness Meditation for Alternative School Students: Perceived Benefits for Improving School Climate and Student Functioning», *Mindfulness*, 5, 626-638.